

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИДА ИЖТИМОЙ БОРЛИҚ МАСАЛАЛАРИ

Асрор Муҳамедов

Фаласфа фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Ижтимоий фанлар факультети декани

Алфраганус университети

<https://orcid.org/0009-0007-9499-5828>

АННОТАЦИЯ

Юсуф Хос Ҳожиб фалсафий меросида ижтимоий муаммолар ва уларни оқилона ҳал қилишга қаратилган қатор фикрлар мавжуд. Аллома ўз давридаги мавжуд воқеликка теран нигоҳ билан қарайди ва маълум бир маънодаги ўзининг концепциясини ишлаб чиқади. Жамиятдаги ижтимоий муаммоларни англаш учун аввало, инсонларнинг тушунishi кераклигини такидлайди.

Калит сўзлар: *Юсуф Хос Ҳожиб, давлат, фалсафа, жамият, адолат, инсон қадри, борлиқ, билиш.*

ABSTRACT

The philosophical heritage of Yusuf Khos Hajib contains a number of ideas aimed at solving social problems and their rational solution. Alloma looks deeply at the existing reality of his time and, in a certain sense, develops his own concept. He emphasizes that in order to understand social problems in a society, one must first understand the people.

Key words: *Yusuf Khos Hajib, state, philosophy, society, justice, human values, existence, knowledge.*

КИРИШ

Юсуф Хос Ҳожибнинг ижтимоий фалсафий концепциясида уйғунлик ва муроса ётади. Унинг ҳозирги замон файласуфларига ҳам, адибларига ҳам, табибларига ҳам, олим ва фозилларига ҳам, чорвадорларига ҳам, деҳқонлари-ю хунармандларига ҳам, муаллиму мураббийларига ҳам, астроному математикларига ҳам, хуллас, барча-барчага айтадиган гапи бор. Файласуф олим Абдуқодир Зоҳидий ижтимоий борлиқнинг уйғунлаштириб турувчи, барча элементларни бирлаштириб турган субстрат масаласида шундай ёзади: “Борлиқнинг бирдан-бир масъули, қудратли субъекти, субстрати – одам, жамият, давлат бўлиб, уларнинг олий мужассаами ҳоқон – элигдир. Элиг дунёни, одамлар, жамият, давлатни тузувчи, қурувчи, қонун берувчи, эзгу, юксак мақсадлар, нишонларга, бахт-саодат, фаровонликка йўналтирувчи куч-қудрат

соҳибидир”¹. Юсуф Хос Ҳожибнинг ўз даври учун анча прогрессив бўлган фикрлар – инсон қадри масаласининг устувор қўйилгани ва ушбу кадриятнинг детерминантлиги масаласи бўйича концептуал фикрлар илгари сурилгани билан ҳам ҳозирги кунда кадрлидир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Замонавий фалсафий, сиёсий ва ҳуқуқий концепцияларда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари масаласи тобора чуқурлашиб бормоқда. Ўзбекистонда ҳам инсон қадри миллий ғоя даражасига кўтарилиб, бутун давлат бошқаруви тизими инсон манфаатлари учун йўналтирилмоқда. Жумладан, мазкур масалага тўхталган Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев шундай деган эди: “Албатта, инсон қадри биз учун қандайдир мавҳум, баландпарвоз тушунча эмас. Инсон қадри деганда, биз, аввало, ҳар бир фуқаронинг тинч ва хавфсиз ҳаёт кечиришини, унинг фундаментал ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашни назарда тутамиз.

Инсон қадри деганда, биз ҳар бир фуқаро учун муносиб турмуш шароити ва замонавий инфратузилма ташкил этишни, малакали тиббий хизмат кўрсатиш, сифатли таълим, ижтимоий ҳимоя тизими, соғлом экологик муҳит яратиш беришни тушунамиз. Бу мақсадга эришиш учун эса дунёдаги ноёб демократик тузилма бўлган маҳалла институтининг катта имкониятларидан самарали фойдаланиш, унинг ваколатларини янада кенгайтириш, пировард натижада маҳаллани жамиятимизнинг ҳал қилувчи бўғинига айлантириш вазифасини ўз олдимизга қўймоқдамиз”².

Давлатимиз раҳбари томонидан ишлаб чиқилган концептуал ёндашув бундан минг йиллар авлод-аждодларимиз томонидан ижод қилинган инсон қадрини улуғлаш ғояларига ҳамоҳангдир. Бу эса Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг чуқур фалсафий моҳияти, буюк алломаларимизнинг маънавий меросига таянишини кўрсатиб беради. Шу билан биргаликда бутун янгилик сифатида майдонга чиқаётган ғоя ва ёндашувлар аслида буюк бобокалонларимиз томонидан яратилган асарларда қайд этилгани, бу эса миллий маънавий меросимизни чуқур ўрганиш орқали ижтимоий тараққиётга ижобий таъсир кўрсатишимиз мумкинлигини намоён қилмоқда.

У ўз даврининг етук файласуфи, олими, фозили, давлат арбоби, фан ва маданият ҳомийси, ҳаётнинг энг майда икир-чикирларидан тортиб осмон жисмларининг сирларигача тушуниб етган баркамол киши эди. Албатта, унинг

¹ А.Зоҳидий. Юсуф Хос Ҳожиб давлатчилик фалсафий таълимотининг негизлари.// Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу Билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020 йил. – Б. 154.

² <https://xs.uz/uzkr/post/inson-qadri-biz-uchun-qandajdir-mavhum-balandparvoz-tushuncha-emas-prezident> - «Инсон қадри биз учун қандайдир мавҳум, баландпарвоз тушунча эмас» — Президент

дунёқараши, фаннинг турли соҳаларидаги тушунчаси, ҳаётни билиши ўша давр ижтимоий тузум шарт-шароитлари билан чегараланган эди.

Мутафаккирнинг гносеологик назарияси объектив идеализмга асосланган бўлиб, билим зеҳннинг маҳсули сифатида талқин қилинади, ақл, идрок бирламчи, билим эса унга боғлиқ, иккиламчи ҳодиса сифатида қаралади. Шунинг учун ҳам инсон билимсиз туғилади, сўнг ўрланади. Зеҳн эса табиатга қўшилиб яратилади, уни инсон ўрганмайди, у азалдан инсон табиатига сингдирилган бўлади, билиш, ўрганиш қобилиятининг туб илоҳий асоси саналади³. Дунё миқёсида маънавий ҳаёт ҳам барча жабҳалар каби турли қарама-қаршиликлар генерация ва дегенерация даврларини бошдан ўтказди. Маълум бир босқичда маънавий ҳаётда умуман янги ғоялар кириб келиб эскиларини яқсон қилса, маълум бир даврда ана шу эски мафкуралар тикланади. Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистонда миллий ва диний қадриятлар қайта тикланиши кузатилди. Айниқса, диний идентификация қилиш жараёни шиддат билан амалга ошди. Ўтган қисқа давр ичида ҳам диний соҳадаги ривожланиш турғунлик даврлари билан кечган бўлса-да, ўтган йиллар давомидаги ўзгаришларнинг энг ёрқини диний ўзликни англаш билан боғлиқ равишда намоён бўлмоқда. Юсуф Хос Ҳожиб диний қарашлари бугунги шароитда ижтимоий тараққиёт ва диний ўзликни англашни уйғунлаштириши мумкин. Унинг объектив идеализмининг концепцияси моҳиятан дунёнинг асосини инсон онгидан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда ғайритабиий руҳий ибтидо (Аллоҳ) бошқаради, деб ҳисоблайди. Фалсафий фанлар тараққиёти давомида Афлотун, Платон, Прокл, кейинчалик Лейбниц, Шеллинг ва Гегеллар объектив идеализм концепциясини такомиллаштириб бордилар. Гегелнинг фикрича: “Фалсафанинг мундарижаси, унинг истаклари ва қизиқишлари дин билан айнандир, сўнгисининг предмети абадий ҳақиқат, худо ва унинг моҳиятидир. Фалсафа қачонки диннинг моҳиятини тушуна олгандагина, ўзининг моҳиятини тушуна олади. Шу билан бирга фалсафий жиҳатдан ўз-ўзини тушуниш, динни тушуниш ҳамдир”⁴. Шу билан биргаликда ижтимоий муносабатларда давлатнинг ўрни ҳам мавжуддир. Чунки “Давлат инсонларнинг ҳуқуқий мажбуриятларини белгиласа, дин уларнинг ички дунёси қоидаларини белгилайди. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, дин ҳукмронлик қилиши керак эмас”⁵. Шу билан биргаликда ҳар бир сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий жараён ва ҳодисаларни илоҳийлаштириш, улардан

³ Каримов Қ. Илк бадиий дoston. – Т., 1976.

⁴ Hegel G. W. F. *Sämtliche Werke*. Hrsg. von G. Lasson. Leipzig, 1911 ff. 29.

⁵ М.Ф.Овсянников. Гегель. “Мысл”. – Москва. 1971. – С. 193-194

қандайдир диний атрибутлар излаш, жамият ҳаётидаги объектив тараққиёт қонунларини рад этишга уриниш мамлакат тараққиётининг кушандасидир.

Ўзбекистоннинг маънавий ривожланиш босқичида диний асосларга кўра қарама-қаршилик келтириб чиқариш ҳолатлари учраб турибди. Жумладан, диндорлар томонидан бошқа дин вакиллари, айниқса диний эътиқодга эга бўлмаган жамият аъзоларини қистовга олиш ҳолатлари учраб турибди. Бу каби салбий ҳолатларнинг олди олинмаса келгусида катта ижтимоий ларзалар юзага келиши мумкин. Шу сабабли ҳам диний масалаларга ҳам дунёвий илм нуқтаи назаридан ёндашув зарур бўлиб қолмоқда.

Мутафаккирнинг худо ҳақидаги тасаввури тасаввуф таълимотига асосланган. Табиатда мавжуд жамийки нарсалар воҳид худодан, унинг белгисидан далолат беради, ҳамма нарсаларни у яратган ва ҳар бир яратган нарсасининг ўзига хос белгилари мавжуд, у олддан ҳам, ортдан ҳам, остдан ҳам, устдан ҳам, сўлдан ҳам, ўнгдан ҳам эмас, у ҳам азал, ҳам охир. Шунингдек, ўринни у яратган, унинг ўрни ҳам йўқ, усиз ўрин ҳам йўқ.

Унинг бу пантеистик таълимотига кўра, худо бутун табиатга сингиб кетган бўлиб, табиатдан ташқари қандайдир рухий қудрат мавжудлиги ҳақидаги ўта идеалистик қарашга нисбатан бироз илғорроқ.

Ислоннинг Марказий Осиёда мустаҳкамланган бир даврда ёзилган Юсуф Хос Ҳожибнинг асарида теизм руҳи равшан кўриниб туради. У Оллоҳни эътироф қилиш ва дин, шариат йўлини бир дам унутмасликка тарғиб қилади. Лекин дунёвий, ҳаётий масалаларда, ҳаёт учун кураш масалаларида динга муте бўлиб қолмасликка, дунёвий тадбирларни диний эътиқодга қурбон қилиб юбормасликка чақиради. Диннинг ўзи ҳам дунёдан воз кечишни тарғиб қилмайди, оламдан юз ўгириб тарки дунё қилиш бетайинлик, унда дунё бир бўш нарса бўлиб қолади. Дунё неъматларидан воз кечмаслик, ундан баҳраманд бўлиш ва бошқаларни ҳам баҳраманд этиш лозим, қуруқ тоат-ибодат қилиш билан Оллоҳ қарамига эришиб бўлмайди, деб ҳисоблайди. Энг аввал тўғри, адолатли, инсофли бўлиш, билим ва заковатга тинмай интилиш керак, деган таълимотни изчиллик билан илгари суради:

Олам халқи қишлоқ, шаҳарни қўйиб,
Туриб тоққа чиқса оғир юк чекиб.
Бузулгай олам, барча қолгай қуруқ,
Одам боласидан кесилгай уруғ.⁶

Юсуф Хос Ҳожибнинг жамият ҳақидаги қарашлари ҳам диққатга сазовор. У бу масалада Форобий, Ибн Сино фикрларига қўшилмаган, яъни,

⁶ Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Т.: Фан, 1971.

у жамиятда ҳамма табақаларни баробар бўлиши мумкин, деган ғояга қарши чиққан. Унинг фикрича, жамиятда ҳар бир табақа ўз вазифасини сидқидилдан бажарса, ўшандагина жамият гуллаб – яшнайти. Юсуф Хос Ҳожиб бу борада субстанционал концепция тарафдори бўлган. Яъни инсоннинг ижтимоий сифатлари туғма ҳарактерга эга бўлиб, унинг умри давомида ўзгармайди. Бу ғояни фалсафа фанлари номзоди А.Зоҳидов ҳам ёқлайди.

Аллома жамият аъзоларининг барчасини дўстликка, деҳқонларга, чорвадорларга, хунармандларга ҳурмат билан муносабатда бўлишга чақиради, чунки улар одамларни едириб, кийдирадлар, деб тушунтиради. Юсуф Хос Ҳожиб инсонпарвар сифатида хон ва бекларнинг золим ҳукмронлигини, халқни эзиб, уларга зулм ўтказишини, инсон ҳуқуқларини топтаб, камситишларини танқид қилади. У бойларни камбағалларга нисбатан мурувватли бўлишга, хайр-эҳсон қилишга чақиради. Жамиятдаги тенгсизлик ва адоватни кўриб, уларни ўзаро бирлаштиришга, маънан ва идрокан яқинлаштиришга интилади.

Унинг тахминича, табақалар ва синфлар ўртасидаги тенгсизлик, давлат бошқаруви инсонпарварлик йўлига ўтса, ижтимоий адолат қарор топсагина барҳам топиши мумкин. Давлат бошқарувидаги масалаларни ҳукмдор одилона ҳал этса, дoston қаҳрамони Кунтуғди сингари бой ва бекларга ажратмай, уларга бир хилда қараб, одилона иш юритишини истайди. Давлат ҳукмдори қонунларга таянган ҳолда одилона давлатни бошқарса – идеал давлат бўлади, деб таъкидлайди. Одил ҳукмрон ўқимишли, ақл-заковатли, тафаккурли ва ҳар томонлама етук бўлиши, давлат бошқарувида фан янгиликларига таяниши кераклиги ҳақида фикр юритади. Бу ғоя Форобийнинг фалсафий қарашларида ҳам мавжуд.

Бу асар биринчи навбатда ҳукмдор табақага, бекларга, зодагонларга мўлжалланган ва ўшаларга тўғри йўлни кўрсатиш мақсад қилинган эди.

Адиб асарининг фалсафий қиммати юқори бўлиб, ундаги ҳар бир қирра, воқеалардаги ҳаётийлик ва аллома орзу-умидлари билан ўзаро уйғунлашиб кетган. Унинг жуда кўп байтлари ҳикматли сўз маълум бир ижтимоий воқеъликни лўнда ва қиса қилиб тушунтириб бера олиш даражасига кўтарилган.

Алломани ҳаёт мазмуни ва инсоннинг абадийлиги муаммолари қизиқтириб келган. Унинг фикрича, ҳар бир инсон жамият олдидаги ўз бурчини бажариши ва ўзидан кейин яхши ном қолдириши керак. Бу дунёда ҳамма нарса унутилади, фақатгина савоб иш ва ақли сўз ўлмайди.

Адиб инсонларнинг маънавий тарбияси ва ижтимоий роли ҳақида фикр юритади. Фикрларининг марказий қисмида ёшларнинг тарбиясига оид ғоялар, халқ манфаатларини кўзловчи, давлатга содиқ кишилар ҳақидаги фикрлар ўрин олган.

Шу билан бир қаторда, Юсуф Хос Ҳожиб шахсининг оилавий тарбиясига ҳам алоҳида эътибор беради. Ота-оналар фарзандларига нисбатан талабчан бўлишлари, тақлид учун муносиб, намунали фазилат эгаси бўлмоқлари лозим деб тарбиясиз фарзанд – фалокат, бу фалокат нафақат ўзи учун, балки ота-оналари учун ҳамдир, деб айтган эди.

Идеал шахс, жамият, давлат қандай шаклланиши керак? Идеал шахс фазилатлари қандай бўлиши, бу фазилатга қандай қилиб эришиш керак? Мансаб соҳибларининг хусусий, шахсий ҳаёти, жамият ва давлат манфаатларига муносабати қай тартибда бўлиши шарт? Мутафаккир ана шу муҳим масалаларнинг фалсафий системасини яратди. У идеал шахсни, яъни, комил инсонни тугал эр, деб атади. Унинг бу ғоясини Конфуцийнинг баркамол инсон ҳақидаги қарашларига қиёслаш мумкин.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз замонасининг донишманди, турли илмларидан баҳс юритишга қодир олим ва фозил кишиси, илғор фикрли файласуфи эди. Шунинг учун ҳам у ўз асарида илм-фан, билим-заковат, маърифат тарғиботчиси, ҳомийси сифатида намоён бўлади. Асарда илмга, маърифатга, билим ва заковатга алоҳида боблар бағишланган. Булардан ташқари, адиб асарнинг сиёсий, ижтимоий, ахлоқий масалаларга, турли табақалар тавсифига ва бошқа қатор мавзуларга бағишланган бобларида илм ва маърифатни, билим ва заковатни, илғор маърифий-илмий қарашларни оғишмай тарғиб қилади, кишиларни тинмай илм олишга, бу илмни амалда татбиқ қилишга ундайди. Дунёдаги жами эзгу ишлар билим туфайли бўлади, билим орқали ҳатто кўкка учиш учун ҳам йўл топилади, дейди мутафаккир:

Жами эзгу ишлар билим нафидур,
Билим ҳатто осмон сари йўл очур⁷.

Дунёда одам пайдо бўлгандан то ҳозиргача билимли ва заковатлиларнинг эзгу ва одил сиёсат юритиб келганлиги, билим ва заковат туфайлигина кишилар орасидаги ярамас ишлар яхшиланганлиги, бузуқликлар, ифлосликлар тузатилганлиги ва покланганлиги ҳақида гапириб, ҳукмдорларни илм ва заковатни асос қилиб олган ҳолда давлатни идора қилишга, элни бошқаришга чақиради. Чунки эл ва юртни идора

⁷ Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Т., 1971.

қилишда илм ва заковат қўл келади, ақл, илм ва заковат кўзи билан бошқарилган эл-юрт ҳамиша гуллаб яшнайдди. Шунинг учун ҳукмдор илмли ва заковатли бўлиши керак. Шундагина у тугал ва етук киши бўла олади.

Кишилар ўртасидаги ўзаро муомала-муносабат, жамият аъзолари ўртасидаги алоқанинг энг асосий омилларидан бири, зарурий шарт ҳисобланган ўзаро ҳурмат, эҳтиромнинг элементар кўринишидан тортиб энг олий кўринишигача бўлган барча масалалар мажмуи «Қутадғу билиг» асарининг асосий мавзуларидан бирини ташкил қилади. Улуғларнинг кичикларга, кичикларнинг улуғларга, амалдор, мансабдорларнинг ўз қўл остидаги кишиларга, бу кишиларнинг ўз хўжалари, соҳибларига, турли ижтимоий гуруҳларнинг, табақаларнинг бир-бирларига, фарзандларнинг ўз ота-оналарига, ота-оналарнинг ўз фарзандлари ва қарамоғидаги бошқаларга нисбатан бўладиган ҳурмат масалалари Юсуф Хос Ҳожибнинг диққат марказида туради. Оила ва жамият ҳаётида, давлат ишларида ўзаро ҳурмат ва эҳтиром асосий шарт эканлигини оғишмай тарғиб қилар экан, файласуф бу масаланинг энг нозик томонларини ҳаётий ва энг жонли мисолларга асосланган ҳолда талқин қилади ҳамда кишиларни ўзаро ҳурмат-эҳтиромли бўлишга даъват этади.

Ҳурмат ва эҳтиром шундай бир нарсаки, унга бирдан эришиб бўлмайди, уни аввал бошдан тарбиялаш, фарзанд туғилар экан, ёшлигидан бошлаб бериладиган тарбияни тўғри йўлга қўйиш, ахлоқ ва одобнинг барча қоидаларига оғишмай амал қилиш керак бўлади.

Адиб бу асарида инсон фақат жамиятда, бошқа кишилар билан мулоқотда ва фойдали меҳнатда чинакам камолга етади, деган ғояни илгари суради. Инсон билан билимни ажратиш бўлмайди, фақат билимли кишигина камол топиши мумкинлигини уқтиради:

Олим одам - қимматбаҳо динордир,

Нодон, жоҳил одам - қимматсиз сохта пулдир⁸.

Кишиларни фақат яхши одамлардангина дўст орттиришни маслаҳат беради. Фақат яхши ишлар қилибгина яхши натижалар кутиш мумкин, чунки "... тикан экиб ҳосилига узум олмайсан" деб айтади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фалсафасида кўрганимиздек, унинг ҳаётга қарашида ҳам зиддиятлар мавжуд. Албатта, бу зиддиятлар табиий заминга эга бўлиб, ўз даврининг ижтимоий тузум шароитлари, турли ижтимоий табақалар орасида ҳукм сурган кайфиятлар тўқнашуви заминида юзага келган эди. «Қутадғу билиг»да икки кайфият: тушкунлик, аскетизм,

⁸ Наринбаев А. Философские взгляд Юсуф Баласагунский.

таркидунёчилик кайфияти билан кўтаринкилик, ҳаётга, келажакка ишонч кайфиятлари ўртасида кураш боради. Бу курашда кўтаринкилик, ҳаётга ишонч билан қараш кайфияти устун келади.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳар иккала кайфият ўртасидаги курашни баён қилар экан, доим бу баҳсларни кўтаринкилик кайфиятининг устунлиги, ғолиб келиши ғоясини таъминлашга интилади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг етук файласуфи бўлган. У ўзининг “Қутадғу билиг” асарида дунёнинг тузилиши ва коинотнинг ҳаракати ҳақида чуқур илмий фикрлар баён этади. Бу фикрлар “Қутадғу билиг”нинг “Етти юлдуз ва ўн икки бурж” (Етти кавокиб ва ўн икки бурж⁹) бўлимида ўз ифодасини топган. У Оллоҳни эътироф қилиш ва дин, шариат йўлини бир дам унутмасликка тарғиб қилади. Тарки дунёчиликни қоралайди. Унинг фикрича, тарки дунёчиликда дунё бир бўш нарса бўлиб қолади, дунё неъматларидан воз кечмаслик, ундан баҳраманд бўлиш ва бошқаларни ҳам баҳраманд қилиш лозим, деган таълимотни изчиллик билан илгари суради. Юсуф Хос Ҳожибнинг дунё ва унинг тузилиши ҳақидаги ғоялари ва тасаввурларида илмий фикрлар келтирилади. Асар давомида дунёнинг айблари, унинг камчилик томонлари ҳам қаҳрамонлар иштирокида талқин этилади.

Тадқиқотчи таъкидлаганидек: “Биз бу тарихий асарни ўқир экансиз, асар қаҳрамонларининг ўзаро мубоҳасаси, суҳбатлари орқали яхшилик ва ёмонлик, самимийлик, эзгулик ва жаҳолатни ажратиш, Шарқнинг ўзига хос кучли демократик жамиятининг қурилиши ва тараққий этганини тушуниб етгандек бўламиз”¹⁰. Бу эса асарнинг ижтимоий-фалсафий моҳиятини тушунишга ва англаб етишга бўлган қизиқишни янада кучайтиради ҳамда мавжуд муаммоларни ҳал қилишда асарга таянишга ундайверади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Юсуф Хос Ҳожибнинг жамият ҳақидаги фикрлари диққатга сазавордир. Чунки у жамият ҳақидаги қарашларида Форобий ва Ибн Синолар изидан бормади. Бунга у бу асарни ҳукмдорлар учун ёзганлиги сабаб бўлган бўлиши мумкин. Лекин бир нарса аниқки, унинг ҳар бир мисраси жамият учун фойда келтириш мақсадида ёзилган.

⁹ Содиков Қ. Қадимги турк фалсафаси. – Т., 2008.

¹⁰ Ш.Ҳошимов. “Қутадғу билиг”нинг ҳозирги кун жаҳон давлатчилигида юзага келадиган ижтимоий муаммоларни баргараф этишдаги ўрни. Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари. Халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 72.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES)

1. А.Зоҳидий. Юсуф Хос Ҳожиб давлатчилик фалсафий таълимотининг негизлари.// Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу Билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020 йил. – Б. 154.
2. <https://xs.uz/uzkr/post/inson-qadri-biz-uchun-qandajdir-mavhum-balandparvoztushuncha-emas-prezident> - «Инсон қадри биз учун қандайдир мавҳум, баландпарвоз тушунча эмас» — Президент
3. Каримов Қ. Илк бадий дoston. – Т., 1976.
4. Hegel G. W. F. Sämtliche Werke. Hrsg. von G. Lasson. Leipzig, 1911 ff. 29.
5. М.Ф.Овсянников. Гегель. “Мысл”. – Москва. 1971. – С. 193-194
6. Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Т.: Фан, 1971.
7. Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Т., 1971.
8. Наринбаев А. Философские взгляд Юсуф Баласагунский.
9. Содиков Қ. Қадимги турк фалсафаси. – Т., 2008.
10. Ш.Ҳошимов. “Қутадғу билиг”нинг ҳозирги кун жаҳон давлатчилигида юзага келаётган ижтимоий муаммоларни бартараф этишдаги ўрни. Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари. Халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 72.
12. Muhamedov A. (2023) Қутадғу билигда билимдан тўғри фойдаланиш масалалари . Шарқ фалсафаси. Илмий-услубий журнал. 7-сон. 39-42 б.
13. Muhamedov A. Michel Montaigne is a renaissance creative. Necmettin Erbakan University Press (NEU PRESS) Yaka Mah. Yeni Meram Cad. Kasım Halife Sok. B Blok No: 11 Meram / KONYA / TÜRKİYE 0332 221 0 575 - www.neupress.org
14. Muhamedov A. (2024) Sharq Renessansining vujudga kelishidagi ijtimoiy omillar. "Экономика и социум" №2(117)
15. Muhamedov A. (2023) Маънавий тараққиётнинг ҳозирги босқичида юсуф Хос Ҳожиб маънавий меросига эҳтиёж. Тафаккур манзиллари. Илмий-услубий журнал. 7-сон. 78-82.
16. Muhamedov A. (2022) Юсуф хос Ҳожибнинг ижтимоий адолат ҳақидаги қарашлари. // International Conference on Developments in Education. – Bursa, Turkey.
17. Muhamedov A. (2022) Учинчи Реннесанс пойдеворини яратишда Юсуф Хос Ҳожиб фалсафий меросининг ўрни. “Фан, таълим ва ишлаб чиқариш муаммоларининг инновацион ечимлари” номли илмий конференция материаллари. – Тошкент.

18. Muhamedov A. (2009) “Ахлоқий тафаккур тарихида “Қутадғу билиг” асарининг тутган ўрни”. “Шарқ фалсафаси қадриятлари ва уларнинг Ўзбекистон маънавий ҳаётида тутган ўрни” мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси, Тошкент